

TRACES OF POSITIVISM IN THE OTTOMAN POLITICAL AND SOCIAL THOUGHT IN THE LAST PERIOD

FİKRET ÇELİK - HASAN SELÇUK TANDOĞAN

Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Mail: fikretcelik@anadolu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4510-6912>

Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Ana Bilim Dalı

Mail: hstandogan@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3611-796X>

ABSTRACT

Positivism, along with “scientificism”, “evolutionism”, and “Social Darwinism”, based on the views of Auguste Comte (1798-1857), emerged as an understanding that tries to advance political, cultural, and social modernization independently from traditional and religious ones in the western world during the 19th century. This understanding was exported to other cultures and societies into the world after its adoption by the west, and it was one of the imported thought traditions for the societies that regressed against the west in the 19th century, including the Ottoman Empire. Positivism, along with other western traditions and movements of thought, had a significant impact on the political and social dimension of Ottoman/Turkish modernization. *The New Ottomans*, *the Young Turks* and finally *the Unionists* historically played an important role in the admission, development, and acceptance of modernization and westernization into the country through the intellectuals. The views expressed by the personalities of these groups and structures with their works showed that the place of positivism in the transformation of the Ottoman state and social structure was very important. In this study, positivism is tried to explain as a tradition of political and social thought and examine through the thoughts of important groups and personalities in the context of its effect on the development of political and social thought in the Ottoman/Turkish modernization before and after the Constitutional Monarchy. In the study, the content analysis method is used as an article writing technique, and the effects of positivism on political and social thought in Ottoman/Turkish modernization are examined benefitting from the primary and secondary sources of academics and contemporary thinkers who are prominent in terms of the subject.

Keywords: Positivism, Modernization, Westernization, Ottoman/Turkish Modernization.

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 19.08.2021
Kabul Tarihi: 24.09.2021
Yayın Tarihi: 01.12.2021
Yayın Sezonu: Temmuz - Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

ÇELİK Fikret-TANDOĞAN Hasan Doğan (2021). “Osmanlı Son Dönem Siyasî ve Toplumsal Düşüncesinde Pozitivizmin İzleri”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 17 Sayı: 61. (202-231)

muhafazakardusunce • yıl:17 - sayı:61 • temmuz - aralık 2021

OSMANLI SON DÖNEM SİYASÎ VE TOPLUMSAL DÜŞÜNÇESİNDE POZİTİVİZMİN İZLERİ

FİKRET ÇELİK - HASAN SELÇUK TANDOĞAN

Öz

Pozitivizm, XIX. yüzyılda temelde Auguste Comte'un (1798-1857) görüşleri üzerinden "bilimselcilik", "evrimcilik" ve "Sosyal Darwinizm" ile birlikte Batı dünyasında siyasal, kültürel ve toplumsal modernleşmenin geleneksel ve dinsel olandan bağımsız olarak ilerlemesine çalışan bir anlayış olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, Batı'daki kabulün ardından dünyadaki diğer kültür ve toplumlara ihraç edilmiş ve Osmanlı'da dâhil XIX. yüzyılda Batı karşısında gerileyen toplumlar için ithal edilen düşünce geleneklerinden biri olmuştur. Pozitivizm, Osmanlı/Türk modernleşmesinin siyasal ve toplumsal boyutu üzerinde, diğer Batılı düşünce gelenekleri ve hareketleriyle birlikte oldukça etkili olmuştur. Özellikle modernleşmenin ve Batılılaşma'nın aydınlar üzerinden ülkeye girişi, gelişimi ve kabulünde Osmanlı'da tarihsel olarak Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve son olarak da İttihatçılar önemli rol oynamışlardır. Bu grup ve yapılar içindeki şahsiyetlerin eserleriyle ortaya koydukları görüşler, pozitivizmin Osmanlı devlet ve toplumsal yapısının geçirdiği dönüşümdeki yerinin oldukça önemli olduğunu göstermiştir. Bu çalışmada, pozitivizm siyasal ve sosyal bir düşünce geleneği olarak anlatılmaya, daha sonra da II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında Osmanlı/Türk modernleşmesinde siyasal ve toplumsal düşüncenin gelişimine etkisi bağlamında önemli grup ve şahsiyetlerinin düşünceleri üzerinden incelenmeye çalışılacaktır. Çalışmada, makale yazım tekniği olarak içerik analizi yöntemi kullanılacak ve pozitivizmin Osmanlı/Türk modernleşmesinde siyasal ve toplumsal düşünceye olan etkileri konu açısından ön plana çıkan akademisyen ve çağdaş düşün insanlarının birincil ve ikincil kaynaklarından faydalanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pozitivizm, Modernleşme, Batılılaşma, Osmanlı/Türk Modernleşmesi

Giriş

Pozitivizm günümüzde, modern dünyada yaşanan pek çok olumlu ve olumsuz sosyal, siyasal ve kültürel gelişmenin sebebi olarak görülen önemli bir olgudur. Bu noktada pozitivizm, “her şeyden önce bir bilim felsefesidir ve doğrudan ampirist geleneğin içinde yer alan ve metafiziksel spekülasyonların reddedil(diği)” bir anlayış olarak nitelendirilmektedir (Marshall, 1999: 598). Türkçede “*olguculuk*” olarak da nitelendirilen pozitivizm, tarihsel bağlamda da felsefi ve düşünsel boyutlu olarak, “*her türden bilgi araştırmasının kayıtsız koşulsuz olgulara ya da gerçeklere dayandırılması gerektiğini savunan; bilgi edinme sürecinde yalnızca olgular dünyasını (ve) ... yanıtı sorunun kendisinde içermeyen soruları gerçek soru olarak görmeyerek bütün metafizik soruları dışlayan; verdiği kapsamlı geleneksel felsefe eleştirisi doğrultusunda felsefenin geleceğine yeni bir yön çizmek amacıyla XIX. yüzyılda filizlenip, XX. yüzyılda iyice yeşermiş bir felsefe anlayışı*” şeklinde tanımlanmıştır (Güçlü vd., 2003: 1060-1061). Ancak pozitivizme ilişkin bu çerçevedeki düşüncelerin sosyal bilimler alanında “*tüzel olguculuk* (hukuki pozitivizm)” üzerinden önemli bir literatürü ve tartışma alanı kısmen mevcut iken ve genel olarak modern bir “hukuk felsefesi” nosyonu oluşturabilme kapasitesi de olmasına rağmen, günümüzde “olguların ortak bir biçimde paylaştıkları ve tüzel doğacı bir siyaset kuramıyla karşıtlaşan” bir siyasal düşünce ya da siyaset felsefesi bağlamında bir doktrin olup olmadığı ise hala önemli bir tartışma alanıdır (Troper, 2003: 922). Ayrıca pozitivizmin öncelikle siyasal düşünceler olmak üzere sosyal bilimler içindeki gelişiminin modern tarihsel süreçle bire bir bağlantılarının hâlâ incelenmeye muhtaç bir durumda olduğu görülmektedir. Ancak pozitivizmin günümüz dünyasında genel olarak bilimsel ve akademik anlamda meydana getirdiği yöntemsel ve teknik değişikliklerin, tüm boyutlarıyla toplumsal bir varlık şeklinde tanımlanan insanoğluna yönelik, yeni ve farklı bakış açılarıyla bakılmasının önünü açtığını da tespit etmek gerekir.

İnsanoğlunun antik çağlardan bu yana oluşturduğu felsefi birikim ve bilgi bütünü, özellikle Sanayi Devrimi’nden sonra yeni bir anlayış içerisinde değerlendirilmesi ve sistematikleştirmesi noktasında pozitivizmin tüm bilim alanlarında olduğu gibi sosyal bilimlerin önemli bir bölümünde de yeni, farklı ve bütüncül bakış açıları getirmiş olduğu bir vakıdır. Fransız felsefeci ve pozitivizmin babası kabul edilen Auguste Comte (1798-1857) bu anlayışla, tüm bilimsel alanlarda bilginin ediniminin ulaştığı etkileyciliği kabul ederken, esas olarak bu bilgiler arası kurulan bağlantının netleştirilmesini amaçlayarak, birbiri ardına sıralanmış tüm olguların, tarihsel bir bütünlüğü de ifade ettiğini ortaya koymaya çalışmıştır (Marshall, 1999: 599).

Ancak sadece Comte tarafından ifade edilmekle kalmayan pozitivism, bilimsel anlamda çok daha geniş yorumların doğrulanabilmesi, yanlışlanabilmesi, en önemlisi de ampirizm içerisinde sistemleştirilmiş bir bütünlük ifade edebilmeyi ve nihayet bu araştırma yöntemlerinin her birinin tüm bilimler açısından aynılığını ifade etmesi açısından yeni bir düşünce sistemini ifade etmiştir. Bu bağlamda pozitivism, Batı dünyası ile birlikte, içinde Osmanlı'nın da olduğu tüm dünyada yaşanan modern dönüşüm sürecindeki düşünsel ve felsefi tartışmaların yönünü ciddi olarak etkilemiş bir anlayıştır. Dolayısıyla pozitivism, siyaseti ve tüm siyasal boyutlu toplumsal konuları teorik ve pratik anlamda etkilemiş, siyasal ve sosyal bilimler bağlamında modern dünyada önemli bir tartışma alanlarından biri haline gelmiştir.

Kuramsal olarak siyaset biliminin, pratik olarak da siyasetin günümüzde toplumsal boyuttaki mevcut halini almasında, yani bir bilim kapsamına girmesi ve değerlendirilmesi noktasında geçirmiş olduğu önemli değişim ve dönüşümler pozitivism ve onunla beraber ele alınan düşünsel gelenekler vasıtası ile olmuştur. Bu noktada siyaset, ilk haliyle felsefi bilginin bir sorgulama ve pratik alanı olarak sosyal bilimlerdeki tartışmaların önemli alanlarından biri haline gelmiştir. Böylece, siyaset ve onun toplumsal boyutunun, pozitivism kapsamında değerlendirildiğinde, öncelikle düşünsel bazı problemlerin çözümlenmesi, daha sonra ise toplumların hemen hepsinde olgusal olarak gözlemlenebilecek, tarihsel olarak sınırlandırılabilir ve toplumların o anki hallerinin bir birikimi ile elde edilebilecek şekilde adeta bir laboratuvar içerisinde ele alınabilecek bir hüviyete kavuşturulmuş olduğu kabul edilmiştir. Bu durum siyasal ve toplumsal olanın incelenmesini kolaylaştırmış, ancak bununla birlikte yapılan analizlerin kültürel, psikolojik ve toplumsal düzlemde tam olarak olanı veya olması gerekeni ne kadar karşıladığı ise önemli bir soru işareti haline gelmiştir. Ancak siyaset ile pozitivism arasındaki bağlantının modern devletlerin ve toplumların son yüz elli-iki yüz yıllık serüvenlerine yön vermiş olduğu kabul edilmesi gereken bir durum olarak karşımızda durmaktadır.

Konu Türkiye üzerinden ele alınacak olursa dünyanın diğer bölgelerinden farklı bir durum üzerinden izah edilemeyeceği görülmektedir. Özellikle günümüz Türkiye'sinin hem toplumsal hem siyasal hem de tarihsel olarak pek çok yönden miras olarak sürdürdüğü Osmanlı İmparatorluğu ile pozitivism arasında kurulan bağlantının anlaşılması önemli bir sorun alanı olarak değerlendirilebilir. Çünkü Osmanlı'da modernleşme ve ona bağlı olarak gündeme gelen Batı kökenli düşünce ekolleri, hemen her alanda devletin

çöküşünü önleme ve sebeplerini tespit etme anlamında girilen bir uğraş için gündeme gelmiş, ülkenin kurtuluşu için devletin değiştirilmesi, dönüştürülmesi ve ideal olan yapıya çevrilebilmesi için kullanılmıştır. Elbette bu değişim sürecinde ülkenin içinde yaşanan siyasi çalkantılar, rekabetler ve mücadeleler olduğu, bu nedenle de da içinde pozitivistimin de bulunduğu Batılı kurtuluş reçetelerinin bihakkın uygulandığına yönelik kesin verilere ulaşmak mümkün değildir. Ancak bir gerçek vardır ki, Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine miras kalan görelî üstün Avrupa algısından, Avrupalı ya da Batılı olmak gereğini vaaz eden uç fikirlere kadar uzanan boyutlarda, Türk aydınının ve düşün dünyasının belli noktalarda pozitivistimden etkilendiğinin kesin olduğudur.

Bu çalışmada öncelikle, yukarıdaki bağlam üzerinden oluşturulmaya çalışılan konsept çerçevesinde pozitivistimin olgusal bağlamda açıklanmasına girilerek, bu geleneğin teorik bağlamda siyasal ve toplumsal düşünceler üzerindeki etkileri incelenecektir. Daha sonra da özellikle Osmanlı modernleşmesinin lokomotifleri olarak değerlendirilebilecek dönüşümünün içerisinde yer alan gruplar olan Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve İttihatçılar'ın içinde yer alan şahsiyetlerin görüşleri ele alınacaktır. Bu bağlamda tarihsel olarak Osmanlı'nın özellikle II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında siyasal ve toplumsal bağlamda geçirmiş olduğu modernleşme sürecinde pozitivistimin yeri ve önemine ilişkin çağdaş yazarların görüşleri üzerinden ayrıntılı değerlendirilmelere gidilmeye çalışılacaktır. Çalışmada makale yazım tekniği olarak içerik analizi yöntemi kullanılacak ve pozitivistim ile bu anlayışın Osmanlı modernleşmesinde siyasal ve toplumsal düşünceye olan etkileri noktasında da konu üzerine çalışmaları ile ön plana çıkan çağdaş yazar, akademisyen ve düşün insanların birincil ve ikincil kaynaklarından faydalanılacaktır.

Bir Düşünce Geleneği Olarak Pozitivistim'in Siyasal ve Toplumsal Düşünceler Üzerindeki Etkileri

Pozitivistim, tarihsel kökenlerinin önemli bir bölümünü antik Batı düşünce birikiminden alır ve Aydınlanma dönemindeki zihinsel ve bilimsel gelişmelerle birlikte tam olarak ifade biçimi bulmuştur. Pozitivistim bu bağlamda modern dönemde kendi adına oluşturduğu imaj kadar, bu süreçte meydana gelen bilimsel ve toplumsal gelişmeleri, yeni ortaya çıkan tarihsel rolleri ve objeleri de inceleme ve anlamlandırma noktasında önemli bir kaynak noktasına dönüşmüştür. Kavramsal ifadesini XVIII. yüzyılda kazanan pozitivistim, içerik olarak uzun bir evrimsel dönem içerisinde kendisini tanımlayarak, öncelikle diğer düşünce ve bilim dallarıyla ilişkisini geniş bir araştırma alanına

dönüştürmeyi başarmıştır. Sonuç olarak da pozitivistimin, Batı'nın tarihsel süreçte yaşamış olduğu Rönesans, Reform, sanayileşme, Aydınlanma ve modernleşmenin ardından, dünyadaki siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal bazı topyekûn değişimlerin önemli bir halkası olduğu kabul edilebilir.

Felsefi bir görüş olarak ele alındığı zaman pozitivistimin temel özelliği, bilimi tek geçerli bilgi türü olarak görmesiyle birlikte, olguları bilinebilen ve üzerinde inceleme yapılabilecek tek obje olarak kabul etmesidir. Dolayısıyla pozitivist görüş açısından felsefe, bilimsel yöntemi kullanması gereken bir bilgi türü olarak ortaya çıkmıştır (Ural, 1986: 18). Pozitivistimin değerlendirilmesine önemli ölçüde etki yapan Comte ve bazı pozitivistlere göre olgu, basit anlamda şeylere (choses) tatbik edildiğinde ancak anlaşılabilen bir gerçek olarak anlamlandırılmıştır. Metafizik ve akliliğin tersi bir şekilde, görünen, elle tutulan ve olaylarla yetinen, yani sebepler üzerinde veya eşyanın yeniden yaratılışı konusunda kendi kendine soru sormaksızın deneyin verileri pozitivistimin yegâne kabulleri olmuştur. Bu anlayışa göre, pozitif bilim ne ilk sebebi, ne de şeylerin sonunu araştırmaya yönelir. Fakat olayları ortaya koyup, doğrudan ilişkilerle birbirine bağlayarak hareket etmenin doğruluğuna inanır. Bu nedenle de bilginin, pozitif bilimi oluşturan bu ilişkiler zincirinin sonucu olduğu kabul edilir (Korlaelçi, 2006: 214).

Bu bağlamda, Vico (1668-1744), Montesquieu (1689-1755) ve Ferguson'un (1723-1816) toplum düşüncelerinde, "hümanist değerlere, insan kültürü ve tarihinin incelenmesinde bilimin uygulanmasına ve insanlığın çevre üzerinde denetim kurmasına derinden beslenen bir inançla karakterize" edilmesi önemli görülmüştür. Bu anlayış, bilimin pozitif yönü haricinde, özellikle XVIII. yüzyılda ahlâki bilimler olarak nitelendirilen psikoloji, politik ekonomi ve öncül sosyolojik kuramlarla birlikte hareket etmekten geri durmamış, toplumun gelişmesini pozitif ve sosyal bilimlerle birlikte topyekûn bir şekilde ele almıştır. Çünkü böylece bilimsel olanın, "sanayi, bilgi ve insanlığın, birbirlerine 'kopmaz bir zincir'le bağlandıkları" önemli bir sava dönüştürülmesi mümkün olacaktır (Swingewood, 1998: 49). Bu noktada özellikle Fransız Devrimi'nin şokuyla birlikte Comte'a atfedilen bir görüşe göre, "yenilikçi bir toplumsal sistem başla(mış)"tır. Bu sistem, istikrarsız ve bazı eksiklikleri olsa da eski rejimin tekrar tesis edilmesine imkân vermeyecek şekilde dizayn edilmelidir. Böylece düşünsel ve siyasal olarak yeni bir "toplumsal öğreti" olma iddiasıyla pozitivistim ortaya çıkmış ve bu düşünce, her şeyiyle yeniden geriye dönüşü engelleyecek bir "ilerleme" hamlesi olarak değerlendirilmesi gereken bir anlayış şeklinde ortaya konmuştur (Ruby, 2012: 106).

Bu ilkeler ve tanımlamalardan hareketle pozitivist felsefenin pozitif bilimlerle, sosyal bilimlerin at başı gitmesi noktasında iki ayrı döneminden söz etmek mümkün olmuştur. Bu dönemlerden ilki Saint Simon ile başlayan, ikinci dönem ise Viyana Çevresi düşünürleri ile başlayan dönemler olarak nitelendirilmiştir. Saint Simon döneminde kavramsallaştırılan pozitivism, Aydınlanma'nın genel mantığı ve Fransız Devrimin etkileri ile yeniden düzenlenmeye çalışılan bir toplumsal ortamda var olmuştur. Kavramın gelişimindeki ikinci dönem ise Viyana Çevresi dönemidir ve bu dönemde, Ernst Mach (1838-1916) ve Wittgenstein (1889-1951) gibi düşünürlerin görüşleri ön plana çıkartılmaktadır. Ancak buradaki sorun, bu düşünürler üzerinden pozitivismin bir bütünlük oluşturmadığı yönündedir. Bu dönemde, dil bilimsel incelemeler, maddenin öz olarak anlaşılması ve duyumun bu öz anlaşılma bütünlüğü üzerinde durulmuştur. Pozitivist düşünceler bu şekilde ele alınmış ve genelde de pozitivismine ilişkin, tarihsel süreç üzerinden değerlendirilen materyalizm (özdekçilik)¹ boyutlu felsefi tartışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte felsefe belli boyutlarıyla mantıkçı bir açıdan kurgulanmış ve pozitivismine ilişkin ortak düşünceler etrafında şekillenen yayınlarda buluşmaya çalışılmıştır. İki dönemde de ortak olan durum, pozitivismin metafizik karşıtlığı üzerinden değerlendirilmiş olmasıdır (Ural, 1986: 23-29). Ancak bu dönemlerde, tabiatı gereği pozitivism içerisinde “kuramsal ve genel olarak doğaya ilişkin sorular, ancak ampirik gözlemlerle ilişkilendirildiğinde doğru biçimde ele alınabilir” şeklinde nitelendirilse de pozitivism içinde sosyal bilimlerin söz konusu olduğunda genellemeler üzerinden bazı değerlendirmelerin de yapılabileceği “kabulünün” ortaya konulabilmiş olması önemlidir. Bu noktada ilk iki dönemdeki pozitivistler için “sosyal

1 Türkçe’de “özdekçilik” üzerinden kavramsal bir karşılık bulunmaya çalışılan, felsefi ve epistemolojik bağlamda anlaşılması noktasında belli bir çaba olduğu görülen materyalizm, genel olarak ortaya çıkışı modern bağlamı içinde ele alınırken tarihsel olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllara dayandırılan bir düşünce geleneğidir. Metafizik ve varlıkbilim çerçevesindeki tartışma alanları içinde oldukça kendisine yer bulan bir “varlık kuramı” olarak nitelendirilen materyalizm, siyaset felsefesi ve siyaset ile bağlanan konular noktasında kendiliğinden gündeme gelmeyen bir olgudur. Bu noktada zaman zaman “bir felsefe ya da felsefi bir akım” olarak da nitelendirilen materyalizm, kavramsal noktada ise “kötüleyici anlamda kulamı(larak)”, madde odaklı “saplantıların ayıncı özelliğini kazandırdığı belli bir davranış ya da düşünsel durumu adlandırmak” için kullanılmaktadır. Bu durumda materyalizmin düşünsel ve ideal noktada “bir ideali olmayan, tinsellik kaygısı gütmeyen ve yalnızca içgüdülerini tatmin etmek peşinde koştuğundan, ruhundan çok, bedeni için kaygılandığı söylene(bilecek) kişiler için kullanıldığı” gibi bir iddia mevcuttur. Fakat materyalizm siyasi noktada düşünsel bağlamda ise siyaset felsefesi içinde, “kendi dışında bir şeye boyun eğdiği için, her türlü varlıkbilimsel ya da mutlak özerklikten yoksun” olma durumu çerçevesinde, “her şeyden önce siyaseti doğanın maddesel birimi içine katan ve onu kendi yasalanna boyun eğdiren bir felsefi” anlayış olarak görülmektedir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız; André Comte-Sponville (2003), “Özdekçilik (Materyalizm)”, Çev. Necmettin Kamil Sevil, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Edit. Philippe Raynaud-Stéphane Rials, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 647-654).

bilimlerin gelişimi, ilkesel olarak ilerlemeci, doğrusal ve birikimsel” olması üzerinden değerlendirilmesi gereken bir şey olarak ele alınmıştır. Böylece sosyal bilimlerin “bilimsel anlamdaki içsel farklılaşma ya da kesimlere ayrılma, genelleştirilmiş ampirik alan dışındaki fikir ayrılığının bir sonucu olmaktan ziyade, uzmanlaşmanın bir sonucu olarak görülmesi” anlayışı, pozitivistimin de önemli ön kabullerden biri olarak ortaya çıkmıştır (Alexander ve Reed, 2016: 1116-1117).

Bu ön kabuller üzerinden değerlendirildiği zaman Saint Simon’un (1760-1825) kullandığı anlamda pozitivism, “toplumsal yapıyı bilimsel çalışmalar aracılığıyla ve bilimsel yöntemler kullanarak yeniden düzenlemeyi amaç edinen” bir tutum olarak ortaya çıkar. Saint Simon’a göre yaşadığı dönem, insanlık adına bilimsel gelişmelerin getirdiği yenilikler çağıdır. Ona göre toplum, Ortaçağ’daki yapısından kurtulmuştur. Bu değişikliklere paralel olarak da eğitimde, politikada, ahlâkta kısacası toplumsal tüm alanlarda köklü değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Başta Saint Simon olmak üzere o dönem düşünürlerinin paylaştıkları genel görüşe göre yukarıdaki paragrafta zikredildiği gibi pozitivist felsefenin görevi, bütün bilimlerin ortak genel ilkelerini bulmak ve bu ilkelere göre toplumun yeniden kurulmasını temin etmektir. Yani toplumsal bağlam üzerinden de pozitif felsefenin, bilimden ayrı bir yöneme sahip olması düşünülemez. Ancak bu yapılırken, bazı yöntem farklılıkları olduğu kabul edilmek kaydıyla bilimsel ayrımlar yapılması gerektiği sonucu nettir. Saint Simon temelde bilimsel yöntemi baz alarak özellikle topluma yeniden yön vermek istemiştir. Ancak onun görüşlerini yayan ve pozitivistimin gelişmesini sağlayan düşünür ise temelde metnin başından bu yana adı birkaç kez zikredilen Comte olmuştur. Comte’a göre, pozitivistimin temel amacı toplum olaylarını incelemek ve topluma yön vermektir. Comte’un ortaya koyduğu felsefenin çıkış noktası, onun ünlü “üç hal kanunu”dur. Comte’a göre insanlık tarihi, bireyin gelişim tarihi ve insan bilgisinin her dalı üç evreden geçmiştir: İlki teolojik evredir. Bu evrede doğal olaylar doğaüstü güçlerin sonucu olarak kabul görmüştür. İkinci evrede, yani metafizik evrede, doğaüstü güçler yerine soyut kuvvetlerin doğal olaylara sebep olduğuna inanılmıştır. Üçüncüsü ise pozitivist evredir. Bu evrede, insanı oluşturan olayların biricik idare edici sebeplerini aramak yerine, gözlem ve akıl yürütme yardımıyla görünüşün kanunlarını keşfetmeye yönelmiştir. Comte, yaşadığı dönemdeki evrenin bu olduğunu düşünmektedir (Ural, 1986: 18-20).

Comte, toplumsal olarak ortaya çıkan “statü” farklılıklarının, barışçıl şekilde çözülebileceği öngörüsü üzerinden hareket etmiş ve sosyal bağlamda

bu tip olguları “mümkün olduğunca evrensel topluluk programından dışlama(ma)” eğiliminde olmuştur. Bunu “pozitif siyaset” içerisinde ele alan Comte, bu durumu da “gerçekliğin gerekleri karşısında bilgelikle boyun eğme” olarak nitelendirmiştir. Bu noktada Comte’un bir devrim karşıtı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Comte’un bu düşüncesi Christian Ruby’e göre, onun sosyalist ve komünist olarak tabir ettiği düşünür ve siyasilere karşı, kendisinin dört insani yetiye karşılık geldiğine inandığı (bilmek, sevmek, istemek, yapabilmek) dört toplumsal güç olarak gördüğü filozoflar (spekülatif sınıf), kadınlar (duygusal sınıf), sermaye sahipleri (patrisyenler sınıfı) ve proletaryayı (pleb sınıfı) toplumsal bazda statü farklılıkları içinde bir bütün olarak savunmayı içermektedir. Comte’un toplumsal bazlı bu siyasal düşüncesi Ruby’e göre, “düzeni güvenceye alan, birleştiren, her türlü grubun eylemlerini örgütleyen ve gerektiğinde baskılayan, her durumda devrimlerin geri gelme imkânının önüne set çeken bir yüksek mercii, bir devleti korumanın gerekliliğini meşrulaştıran” bir anlayış üzerinden kurgulanmıştır (2012: 107).

Comte üzerinden ele alındığında bu şekilde bir siyasal düşüncenin pozitivizm içinde kendisine yer bulduğunu söylemek mümkün iken, diğer taraftan da pozitivist bakış açısının nesnel gerçekliğin insan zihni tarafından anlaşılması olarak formüle ettiği yaklaşımın da düşünce içinde oldukça geniş bir “metafizik alan” olarak ortaya konduğu düşünülmektedir. Bu yaklaşımın belli bir aşamadan sonra modern siyasal düşüncelerin gelişimini önemli ölçüde etkilediği kabul edilmektedir. Özellikle “ideal devlet”, “iyi” olan, “erdemli” olanın keşfi ve incelenmesi, pozitivist bakış açısı ile farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu anlamda siyaset biliminde bilimsel araştırmanın nesnesi, mesela Platon’un (M.Ö. 428-347) ideal devlet modelinin niteliği ve hangi koşulların ürünü olarak değerlendirilebileceği türünden sorular üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Bu değerlendirmelerde pozitivist geleneğin yapısal kabulleri önemli bir yer tutar. Buna göre “olan” ile “olması gereken” veya “olgu” ve “değer” birbirinden ayrı şeyler olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada bilimsel değerlendirmede, örneğin seçmenlerin seçim davranışları üzerine incelemeler yapılırken, bunun sonucunun “iyi” ya da “kötü” olmasını değerlendirmek, değer yargılarından arınma düşüncesiyle uyumsuz ve bilimsel olmaktan uzak olduğu noktasında eleştirilere maruz kalabilmektedir. Pozitivizmin öngörülleri çerçevesindeki bu tip analitik düzeydeki değerlendirmelere ek olarak, yine bazı siyasal düşünce alanındaki gelişmelerde pozitivizmin etkili olduğu görülmüştür. Mesela, siyaset biliminin konusu içerisinde tartışılan ve “toplumsal-siyasal örgütlenme”ye yönelik

olarak ele alınan konularda da pozitivism modern siyasal düşünce üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Özellikle, “toplumun tümünü alakadar eden emredici kararlar alma yetkisi biçiminde anlaşılabilir siyasal iktidar süreçlerinin açıklanması” da pozitivist düşüncenin etkisiyle belli kurallara göre değerlendirilmesi gereken olgular olarak ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede siyasal ve toplumsal olanın kendi içerisinde bazı farklılıklar içeren yönleri olsa da pozitivist düşünceye paralel olarak ortaya çıkan “davranışsal” yaklaşımlarla birleştirilmiş şekilde benimsenen “yapısal-işlevci teoriler” veya “sistem teorileri”nin akademik boyutlu siyaset araştırmalarının günümüzde öneminin gitgide arttığı görülmüştür (Köker, 1998: 32-34).

Osmanlı’da Modern Siyasal ve Toplumsal Düşüncelerin Gelişmesinde Pozitivism’in Yeri

Osmanlı modernleşme sürecinin, tüm Avrupa’da düşünsel anlamda belli bir tartışma alanı bulan ve modernleşme içinde bazı boyutlarıyla “bilimsel” olma iddiası üzerinden etkin/etkili bilgiye ulaşmanın önemli bir yolu olarak görülen pozitivismden etkilenmemesi mümkün olamazdı. Ancak Osmanlı’daki modernleşme sürecinin, Avrupa’da burjuva üzerinden yürütülen ve büyük ölçüde toplumsal bazda karşılık bulan siyasal, idari, kültürel ve sosyal süreçler üzerinden işlemediği de bir vakıadır. Bu noktada Osmanlı modernleşmesinin devlet bürokrasisi üzerinden yürütüldüğü ve ana amacının da “devleti kurtarmak” düsturu üzerinden ele alındığı bugün tartışılmayan bir durumdur.

Bu boyut üzerinden değerlendirildiğinde Osmanlı/Türk modernleşmesine ilişkin daha net bilgilere ulaşmak mümkün olabilir. Konuya ilişkin bir örnek olması kabilinden XIX. yüzyıl boyunca pozitivism de dâhil dönemin önemli Batılı anlayışlarından Osmanlı aydın ve devlet adamlarının modernleşme sürecindeki temel bakış açılarının nasıl etkilendiği ve bunların kimler tarafından hangi çerçevede öne çıkarıldığı Metin Heper’in aşağıdaki ifadesinde net olarak görülebilir;

“Osmanlı’da Batılılaşmanın ortaya çıkması ile birlikte, Batı hakkında az çok bilgisi olan seçkinler, ülkeyi diğerlerinden daha iyi yöneteceklerini düşündüler. Yeni edindikleri bilgileri, devlet yönetiminde sahip oldukları mevkiin meşruiyet kaynağı olarak gördüler. Böylece, XIX. yüzyılın ilk üç on yılında, sivil bürokrat seçkinler ve yenilikçi Sultan II. Mahmud, din adamlarını ve geleneksel Yeniçeri Ocağı’nı saf dışı bıraktılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise çoğunlukla yazar-çizer zümresi ve orta düzey bürokratlar giderek devlet hayatında daha etkin konumlarla geldiler; hem daha önceki seçkin gruplarını hem de gelenekçi Sultan

Abdülaziz'i etiksizleştirdiler ve 1876 yılından 1908 yılına kadar süren birinci Meşrutiyet Dönemi'ni başlattılar. Söz konusu 'Genç Osmanlılar'a göre, Meclis halkın temsil edileceği bir kurum değildi, seçkinler burada kendi aralarında tartışacak, böylece 'aydın fikirler'in çarpışması ile 'ülke için en iyi politika'nın oluşturulması sağlanacaktı.

Genellik asker ve bürokrat seçkinlerden oluşan Jön Türkler, Eski (Tanzimatçı) ve Yeni Osmanlıların seçkinci geleneğini sürdürdüler. Jön Türkler, 1912'den, 1918'e kadar Osmanlı devlet hayatında egemen bir rol oynadılar (2011: 41)".

Heper'in görüşleri üzerinden değerlendirildiği zaman Osmanlı/Türk modernleşmesinin, Avrupa modernleşme süreci ile temelde bazı farklılıklar gösterdiği ve bu nedenle de bu iki modernleşme atılımının teorik ve pratik sonuçları üzerinden bariz farklılıklar göstermesinin normal olduğu sonucu çıkar. Bu genel kabul üzerinden değerlendirilerek, çalışmanın bu ikinci bölümünün ilk kısmında öncelikle yukarıda kısaca bahsedilen XIX. yüzyıldaki Osmanlı'nın genel durumunun öncesine de kısaca bakılacak ve ayrıca Batılılaşmanın genel olarak Osmanlı fikir dünyasındaki etkileri ülkeye girişinden itibaren belli parametreler üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bölümde ayrıca Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler üzerinden II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı düşünsel hayatında Batılı düşüncelerin ve pozitivistimin etkinliği incelenmeye çalışılacaktır. Daha sonra II. Meşrutiyet döneminde ise Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler'in mirasçıları olarak kabul edilen İttihatçılar ve aydın zümrenin ortaya koydukları siyasal ve toplumsal düşünceler üzerinden, pozitivistimin Osmanlı modernleşmesindeki etkileri ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

II. Meşrutiyet Dönemi Öncesi Fikir Hayatında Pozitivistimin Etkisi

Yeni Osmanlılar ve onun bir devamı olarak ortaya çıkan Jön Türk hareketi, dönemleri itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve çöküş yıllarındaki entelektüel birikimin anlaşılması adına önemli hareketlerdir. Yeni Osmanlı hareketi içerisinde reformcu bir çerçeveyi görmek bazı örnekler üzerinden mümkünse de ilerleyen dönemlerde birçok Batılı düşünce geleneğinin ülkeye girmesiyle birlikte, artık teorik ve pratik olarak devrimsel değişikliklerin de yaşanabileceği ve Cumhuriyet dönemini etkileyecek büyük değişiklikleri içerisinde barındıran bir dönemin yaşandığı bilinmektedir. Osmanlı/Türk modernleşmesinin II. Meşrutiyet öncesinde bazı noktalar üzerinden düşünsel alt yapısını anlamak açısından ise öncelikle

Yeni Osmanlı hareketini hazırlayan ön koşulların üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Yeni Osmanlılar, büyük oranda devlet seçkinleri içinden çıkan şahsiyetler üzerinden değerlendirilebilse de kısmen bir muhalefet hareketi olarak “özgürlük” söylemini baz almış bir yapıdır. Yeni Osmanlılar’daki bu özgürlük düşüncesinin, “Batılı anlamda “şahsi hakların” korunmasına yönelik değil, aksine toplumun işleyişinin istenilen tarzda tutulmasıyla ilgili ‘kolektivist bir özgürlük’ anlayışı etrafında odaklanmış” olduğu vurgulanmaktadır. Bu noktada Yeni Osmanlılar’ın özgürlük düşüncesi, sofistike olmaktan ziyade “iktidarda bulunanların baskı ve yönetiminden kurtulmak” olarak ele alınmış, bu bağlamda anlayış daha sonra Türk siyasal hayatındaki iktidar-muhalefet ilişkisindeki siyasal mücadelelerde ele alınan özgürlük düşüncesinde de genel olarak bu şekilde ele alınmaya devam etmiştir (Çaylak, 2009: 39). Ancak Yeni Osmanlı hareketi diye anılan hareketin yol açtığı ve genelde reformist olarak bilinen ilerleme yolları düşünüldüğünde ve yukarıdaki ana amaçları gibi görünen özgürlük düşüncesi, bu hareketin bütüncül ve homojen bir yapıya sahip olduğuna yönelik zaman zaman yanıltıcı bir kanıya da sebep olabilmektedir. Yeni Osmanlılar’ın tamamen bütüncül, kapsamlı ve tek bir amaç çerçevesinde ele alınabilecek bir siyasal/düşünsel hareket olmadığı, yaşadıkları çağın düşünsel çalkantıları ve ülkenin sıkıntılı durumu nedeniyle açıktır. Çünkü hareketin ortaya çıktığı sosyal ve siyasal olarak sorunlu dönem göz önüne alındığında, hareketin Avrupa’daki ve Osmanlı’daki “konjonktürel” durumlardan oldukça etkilenmiş olduğu yarı sıra bazı metinlerde, bu dönemde Osmanlı yönetimi tarafından merkezi güçlü iktidar olma/olabilme imgesi üzerinden küçük burjuvazinin baskı ve sürgünle kontrol altına alındığı da iddia edilmektedir. Ayrıca bu gibi durumların yanında, ülkenin Fransız ve İngiliz emperyalizminin etki alanından, Alman emperyalizmine doğru bir gidiş ve etkilenmenin de söz konusu olduğu bir dönemde olmasının, içinde Yeni Osmanlılar’ın da bulunduğu Türk aydını üzerinde ciddi bir kafa karışıklığı oluşturduğu da ifade edilebilir. Bu süreçte Osmanlı/Türk modernleşmesinin yönünü belirleyen üç önemli etken olduğu düşünülmektedir. Bunlardan birincisi, devletin hükümlerlik mantığının polis ve istihbarat teşkilatlarıyla geliştirilmesi, ikincisi bilimsel uzmanlık alanlarının oluşması, yani doğa bilimleri ve mühendislik alanlarının yönetsel anlamda önemli hale gelmesidir. Üçüncü olarak da nispeten devlet yönetiminin Batılı modernleşme çabalarına bazı noktalarda muhalif olan/olabileceği düşünülen ülkedeki “İslamcı” ya da o günün koşullarında “geleneği” oluşumun/oluşumların yönetimce kısmen denetim altına alın-

bilmesi ve sistemin dışına çıkarılması olarak kabul edilmektedir (Mutman, 2002: 201-202).

Osmanlı'da yukarıda son maddede dile getirilen ve devletin, Batılılaşma ve modernleşme karşıtlarıyla olan ilişkisi o dönem adına önemli bir tartışma alanıdır. Çünkü Batılılaşma ve modernleşme hareketlerinin bir bölümü, ülkede o dönem muhafazakâr kesim olarak kabul edilen gruplarca “taklitçilik” eleştirisine uğramış ve olumsuz görüşlerle karşılanmıştır. Bu noktada çağdaş yazar ve düşünürlerce farklı yorumlar olduğu görülse de Osmanlı'daki değişimin ve modern Cumhuriyet'e giden süreçte bu gibi karşıt görüşlerin oluşmasının normal olarak karşılanması gerektiği de ifade edilebilir. Bu durum Osmanlı modernleşmesinin dönemin aydınları ve toplum kesimleri tarafından salt ve homojen bir şekilde “olumlu” karşılık bulmadığı noktasında önemlidir. Özellikle toplumun ve aydın kesimin bir kısmının taklitçilik eleştirisi üzerinden giderek, dönem adına bir muhalif görüşün ortaya konması Türk düşün dünyasının gelişmesi adına bilinmesi gereken bir durumdur (Bora, 2002: 253). Bu durumun ülkenin düşünsel ve siyasal geleceğini ne kadar etkilediği ya da etkileme gücünü temsil ettiği ise ayrı bir tartışmanın konusu mahiyetinde olup, bugün de karşımızda duran ayrı bir çalışma konusu olarak bir sorun alanına işaret etmektedir.

Bu süreçten önce de yani Osmanlı yakın geçmişinde de iş görmüş klasik kurumların zamana ayak uydurmaya çalışanlara ayak bağı olması ya da gelişen Batı karşısında sistemin açık şekilde zayıflaması, geleneğin geleceği tıkağına ilişkin kanılar oldukça güçlüdür. Özellikle Fransız Devrimi sonrasında ulusçuluk üzerinden imparatorluğun farklı unsurlarının bağımsızlık üzerinden başkaldırıların artışı, Osmanlı siyasi birliğinin sarsılmaya başladığı görülmüştür. Özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı'ya bu bakışın somut sebeplerinden biri, Osmanlı devletine bağlı ve bizzat kendisi tarafından atanan Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1769-1849) ortaya koyduğu/koyabildiği girişimdir. Zira ülkenin yıkılışına ilişkin önemli bir gösterge olarak değerlendirilen, Kavalalı'nın kişisel ordusuyla Osmanlı'ya karşı ayaklanarak, bu ordunun Anadolu'nun iç kesimlerine kadar gelebilmesi ve ancak Batılı devletlerin araya girmesi ve desteği sayesinde bu girişimin engellen(e-bil)mesi, oldukça somut bir olaydır (Türküne, 1995). Bu örnek bile Osmanlı'da modern bazı değişimler yapmanın çok hızlı bir şekilde olması gerektiğine dair tespitlerin doğruluğu adına yeterli görülmüştür. Artık Osmanlı devlet adamlarının, aydınlarının ve seçkinlerinin bu olaydan düşünsel bazda travmatik ve olumsuz olarak çok etkilendikleri ve artık Batı medeniye-

ti üzerinden devletin kurumsal ve zihinsel olarak ciddi bir değişime ihtiyaç duyduğunun kesinliğinden emin olunduğu görülmüştür.

Bu noktada Osmanlı'nın klasik döneminde de spesifik olarak da XVI. ve XVII. yüzyıllarda kaleme alınan layihalar ve ortaya konan fikirlerde, XVIII. ve XIX. yüzyılda ortaya çıkması muhtemel görülen bir çok soruna karşı yapılması gereken düzenlemelerin öngörüldüğü net olarak görülmektedir. Yaşanan pratikler üzerinden oluşturulan nispeten teorik olarak nitelendirilecek olan layihalarda da Osmanlı'ya yönelik kurtuluş reçeteleri ve imkânlarının padişaha tavsiye edilmiş olduğu bir vakıadır. Özellikle XVIII. yüzyılın siyaseten çalkantılı süreci ve gerçekleştirilen savaşlardaki mağlubiyetlerin etkisi ile zayıflayan devlet aklına paralel olarak yazılan layihalar ise teoriden yoksun ve bu eserleri kaleme alanlarınsa, XVI. ve XVII. yüzyıl devlet adamı ve şahsiyetleri gibi derinlemesine Osmanlı tarihi kurumlarının bilgisine vakıf olamamış kişiler olarak nitelendirilmektedir. Bu nedendir ki zaten XVIII. yüzyıl, Osmanlı adına da yaşanacak bir kabuk değiştirme dönemi olarak geçirilmiştir (Ortaylı, 2006: 37-39).

XIX. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte de Osmanlı devlet ve düşünce adamları, Batı'nın devleti ve toplumu değiştirmeye yönelik sistematik düşüncelerini tüm yönleriyle inceleyerek, Osmanlı'da yönetsel, siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak bu düşüncelerin nasıl uygulanabileceğine yönelik çalışmalar başlatmıştır. Bu noktada Osmanlı'daki sefaretname örneklerinde seçkin bir yeri olan Mustafa Sami Efendi'nin (1800-1855) "*Avrupa Risalesi*", Avrupa'nın gelişim, refah ve kanuni idaresini ilim ve fende ilerlemeye bağlayarak, Batı'nın tüm alanlarda gelişmesini ayrıntılı olarak analiz etmeye çalışan ilk eserlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Eser, eğitim, endüstri gibi Avrupa'yı tanımlayan çağdaş unsurlara işaret etmekte ve topyekun bir gelişmenin bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İlber Ortaylı'ya göre Mustafa Sami Efendi'yi, Osmanlı'da pozitivist zihniyeti benimseyenlerin ilk örnekleri arasında görmek mümkündür ve bir çok açıdan Mustafa Sami Efendi, yaşadığı dönemin "Batıcı"sını yansıtmaya açısından dikkate değer bir kişiliktir (2006: 40-41).

Mustafa Sami Efendi örneği üzerinden de değerlendirilebileceği gibi Batı fikir dünyasıyla temasa geçilen bu dönemle birlikte, öncelikli olarak Batı'da o dönemde hâkim olan Aydınlanmacı ve pozitivist karakterli epistemolojik ve siyasal düşünüş tarzıyla tanışılması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Bu dönemde Batı felsefesi hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığı ve ülkede gelişmiş bir düşünce geleneği de bulunmadığı için, Osmanlı aydınları bu düşüncenin güçlü ve coşkun kapsayıcılığı karşısında savunmasız kalmışlardır.

Batı'dan ülkeye giren fikri anlayışlar karşısında bu durumda bulunan Osmanlı aydınının, Batı felsefesiyle ilgili olarak Aydınlanma ve pozitivistizmin farklı kaynaklardan beslenen temel düşüncelerine inemeyen, sadece bu anlayışın bir yönünü (veya bir bölümünü) temsil eden Fransız tipi bir pozitivistizmin takipçileri olarak bu süreci geçirme durumunda kalmışlardır. Hâlbuki pozitivistizmi İtalyan, Alman, İngiliz veya diğer örnekler üzerinden ve merkezîyetçilikten ya da bütünlükçülük noktasında farklı misaller üzerinden anlamak, görmek ve incelemek de mümkündür. Ancak Osmanlılar'ın hem devletin ilişkilerinin diğer Batılı güçlere göre nispeten daha güçlü olduğu, hem de genelde devlet yöneticiliği için eğitim almak üzere gönderilen oldukça fazla sayıdaki kişiler üzerinden Fransa bazlı bir pozitivistizm düşüncesinden etkilendikleri söylenebilir. Bu bir tercih mi, yoksa zorunluluk mudur? Bu hala tartışmalıdır. Ayrıca bu durum tek taraflı olmamış, Fransızlar da bu konuda oldukça istekli olmuşlardır. Çünkü sadece Fransızlar değil, tüm Batılılar (tüm Batılı medeniyet oluşturma iddiasındaki ülkeler) da kendi ülkelerinde gelişen/geliştirilen birçok düşünce geleneğini diğer toplumlara iletmek için özel bir çaba harcamışlardır. Aydınlanmacı ve pozitivist Batılılar, kendilerini Rönesans'la başlayan bir dizi ekonomik, bilimsel ve düşünsel evrimin bir ürünü ve mirasçısı görmüş, aynı zamanda da evrimci düşüncüyü daha ileriye götürme misyonunu dünyaya yaymak istemişlerdir. Çünkü Batılılar modernleşme döneminde Batılı olmayan tüm toplumları da kendi geçtiği evrelerden geçerek kendi yaşama biçimine ulaşabilecek toplumlar olarak görmüşlerdir. Bu nedenle de bu görüşlerini Batılı olmayan toplumların aydınlarına ihraç etmek için ciddi ve sistematik bir uğraş vermişlerdir. Bu noktadaki Batılıların en temel sıkıntılardan biri ise Batılı olmayan toplumların, Batı'da Rönesans'tan itibaren gerçekleşen dönüşümü, çok kısa bir süre içinde gerçekleştirmek zorunda olmaları olmuştur (Özlem, 2002: 457-458). Doğan Özlem tarafından bir özet olarak sunulan bu süreç, genel olarak hem Batı medeniyeti, hem de onu almak isteyen diğer uluslar üzerinden değerlendirildiğinde, özelinde ise Osmanlı'da, özellikle bu sürecin XIX. yüzyıla sıkışması gibi bir durum doğurmuştur.

Batılılaşma sürecinin Osmanlı'daki mimarı ve yürütücüsü olarak, XIX. yüzyıldaki ilk ve en önemli figür kabul edilen Sultan II. Mahmut'un (1785-1839) ön plana çıktığı söylenebilir. II. Mahmut döneminde yapılan bazı eğitim reformlarına paralel olarak Batılı bir okul haline getirilen ve adı *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne* adını alan Galatasaray Sultanisi, Osmanlı/Türk modernleşmesi adına "materyalist" düşüncenin gelişmesi için ülkedeki hazırlayıcı kurumlardan biri haline getirilmiştir. Bu dönemde İstanbul'da görev

yapan bazı yabancılar, bu okulun kitaplığının büyük bir titizlikle hazırlanmış materyalist bir kitap birikimine sahip olduğuna dikkat çektikleri ifade edilmiştir (Doğan, 2012: 134).

XVIII. yüzyıldaki Fransa'daki Ansiklopedist harekete benzer şekilde oluşturulan ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye cemiyetinin çıkardığı *Mecmua-i Fünun* da ilk Batılı tarzdaki bilim dergisi olarak yine bu dönemde basılmaya başlanmıştır. Bu süreçte sadece düşünce, kurum ve eser ithalatı yapılmamış, özellikle II. Mahmut tarafından İstanbul'a getirilen Batılı şahsiyetler de (Alman Bernhard von Moltke [1800-1891] gibi asker ve bilim insanları), XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı aydınlarının fikirleri üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. Osmanlı'da bu gelenekten gelen ve Sosyal Darwinist olarak bilinen gazeteci ve yazar Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) ilk önemli Batıcı aydın örneklerinden biri olarak gösterilmektedir. Ahmet Mithat Efendi, Yeni Osmanlılar ve Tanzimat düşünürü grubundan farklı olarak, tamamen ve her tür Batı felsefesine ait sorunlarla ilgilenmiş yegâne kişiliklerden biridir. Bu ilgisine yönelik etkili gözlemlerini de *Dağarcık* adıyla çıkardığı dergide Osmanlı düşün hayatıyla ayrıntılı olarak da paylaşmıştır. Bu dergide Osmanlı düşün hayatında ilk kez materyalizm düşüncesine ait kuramsal düşünceleri takip edebilmek mümkün olmuş, ayrıca evrimciliğin ve "Sosyal Darwinizm" in de ülkedeki ilk düşünsel altyapısının oluşturulmasına dair bilgilere de ulaşılabilmektedir (Doğan, 2012: 135-137). Ahmet Mithat Efendi, yine genel olarak roman ve makalelerinde yukarıda zikrettiğimiz görüşlerini gerekçeleriyle izaha çalışmasıyla birlikte, Batılı tarzda bilimsel tartışma konularını bizzat Osmanlı düşün yazınında ele almasıyla dikkat çekmiştir. Burada Ahmet Mithat Efendi, insanda düşüncenin gelişimi ve uygarlığın ortaya çıkışının en önemli payının rekabete dayalı bir toplumsal yaşam olduğu görüşünü işleyerek, fikirlerinde "bireysel hayatı ve ekonomik gelişmeyi" temel alması önemlidir (Onaran, 2006: 172). Ahmet Mithat Efendi'nin bu yaklaşımı, Osmanlı aydını olarak taraf olduğu Batılı fikirleri ülkede yaymak için kendisine bir misyon edinmesi noktasında ilk örneklerden biri olduğunu da göstermesi adına da önemli bir durumdur.

Bu tür kişisel ilgileriyle birlikte Osmanlı aydını genel olarak ele alınabileceği gibi, Yeni Osmanlı hareketinin içinde bulunan kişilerin genel olarak bu noktadaki duruşunun ne olduğu da önemlidir. Yeni Osmanlı hareketi içindekilerin, pozitivist düşünceye destek sağlayan yazıları ve siyasi duruşlarıyla İbrahim Şinasî (1826-1871) ve Ahmet Mithat Efendi'nin görüşlerini genel bağlamda kabul ettikleri de bilinmektedir. Tanzimat metinleri üze-

rinde Fransa Kralı'nın oğlu ile istişarelerde bulunan Mustafa Reşit Paşa'nın (1800-1858) duruşu ve yaklaşımları Comte'un ilgisini çekmiş ve Comte, kendi inşa ettiği "pozitif dini" yayma amacını doğrudan bu Türk elçi vasıtasıyla yürütmeyi bile düşünmüştür. Comte bu sebeple Paris'te on sayfalık bir mektupta düşüncelerini Mustafa Reşit Paşa'ya açıklamayı uygun görmüştür. Mustafa Reşit Paşa'nın korumasında 1849 yılında Fransa'ya giden İbrahim Şinasî de burada Ernest Renan (1823-1892) ve Emile Littré (1801-1881) ile arkadaşlıklar kurmuş ve bu filozoflardan düşünsel noktada önemli oranda etkilenmiştir (Korlaelçi, 2006: 214). İbrahim Şinasî, daha sonraki yaptığı açıklamalarda din ile akli eşit tutmak gereğini ifade eden düşünceler üzerinden, esas olarak insana şeref verenin akıl ve bilgi olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda İbrahim Şinasî'nin şu görüşleri siyasal ve düşünsel kimliğinin anlaşılabilirliği adına önemlidir; "*milletim nev-i beşerdir, vatanım ru-yi zemin (bu nedenle de) ... sadece fertler değil, milletlerde insanlığa hizmetle onu yükseltmek ve aydınlatmak vazifesi ile mükelleftirler*" (aktaran Korlaelçi, 2006: 215).

Çok az sayıdaki Osmanlı aydını dışında ise temel olarak Yeni Osmanlılar'ın da büyük bir kısmının, Aydınlanma'nın ve pozitivistliğin epistemolojisiyle çok az alakadar oldukları ifade görülmektedir. Özellikle Yeni Osmanlılar'ın ilgilerinin tümünün Aydınlanma'nın ve pozitivistliğin "siyasi öğretisi" üzerine kurulu olduğu görülmüştür. Bu konuya ek olarak, Tanzimat dönemi aydınlarının tümüne ilişkin genel olarak bir değerlendirmede bulunulabilirse onları, siyasi iktidara yönelik tutumlarıyla vasıflandırmak ve tasnif edebilmenin daha mümkün olduğu da söylenebilmektedir.

Bu aydın tipinin ilk sınıfını, siyasi eylemden önce iktidara nüfuz etmek veya iktidarı ele geçirmekten ziyade halkın aydınlatılması ve ilerletilmesinin önemini savunan "Batıcı aydınlar" teşkil etmektedir. Bu grup içinde erken dönemde isimleri zikredilebilecek kişiler olarak; hayatını Batı bilim ve düşüncesini halka aktarmaya adanmış Mehmet Tahir Münif Paşa (1830-1910), Hoca Tahsin Efendi (1811-1881) ve İbrahim Şinasî Efendi gibi şahsiyetleri görmek mümkündür. İkinci grupta da doğrudan eyleme geçerek, merkezi iktidara sahip olmak veya iktidara söz geçirecek bir mevkide bulunmak yoluyla kötü gidişe son verip, akıllarındaki projeyi uygulamaya geçirmek düşüncesinde olanlar bulunmaktadır. Bu aydınlara göre öncelikli olan konu, siyasal iktidarın değiştirilmesi ve dönüştürülmesinin kesin gerekliliğidir. Bu grubun en bariz temsilcileri, genel Tanzimat dönemi aydınları içinden bu yönleriyle bariz şekilde ayrılan ve genel olarak da İslahat Fermanı (1856) sonrasında net olarak görülebilen, "Yeni Osmanlılar"dır. Birinci gruptakile-

rin siyasi kutuplaşmalardan uzak kalmaya gayret etmiş oldukları belirtilirken, önemli ölçüde iktidardakilere yakın durmaya çalıştıkları ve eğitim davasını savundukları görülmüştür. Diğer grubun mücadelesi ise özellikle I. Meşrutiyet’le birlikte somut bir durum olarak tarihte yer almıştır. Bu bağlamda Sultan Abdülhamit (1842-1918) ile uzlaşarak birçok yeniliği ülkeye sokma uğraşı veren Ahmet Mithat Efendi ilk grup, Meşrutiyet’in yasal olarak altyapısının hazırlanmasında bizzat yer alan Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888) ise ikinci grup adına ön plana çıkmıştır. Türköne’ye göre, birinci aydın tipi, toplumu modernleştirmek isterken, kuramsal noktalara yoğunlaşarak halktan uzaklaşmış ve yabancılaşmış, ikinci aydın tipi ise halkla sağlam bağlar kurmakla birlikte, halkı siyasi mücadeleye sokabilmek için uğraş vermiştir. İkinci grup, ilk grubun Batıcılık için statüko ile uzlaşmasına zıt olarak, İslamcılık düşüncesine ve devrim anlayışına daha fazla meylenmiş bir grup olarak görülmektedir (1995: 79-80).

Osmanlı’nın devlet yapısındaki XIX. yüzyıldaki genel görüntüsünün olumsuzluğu ve sıkıntıları, devleti kurtarmak ve ona yeni bir nizam vermek düşüncesini benimseyen aydınların belli noktalar üzerinden Batılı düşüncelere meylenmesinin ana sebebi olmuştur. Akılcı ve evrensel ilkelere göre kurulmuş bir pozitif toplum yapısının hayaline yön vermiş olan pozitivist siyaset öğretisi, Türk aydınının bir kısmına, özellikle de yüzyılın son çeyreğinde Yeni Osmanlı düşünce mirası üzerinden şekillendiren Jön Türkler’e oldukça çekici gelmiştir. Osmanlı Aydınları içinde I. Meşrutiyet’ten sonra en baskın grup haline geldiği kabul edilen Jön Türkler, önemli temsilcilerinden Ahmet Rıza (1858-1930) başta olmak üzere, özellikle 1870’lerin sonlarından itibaren ülkede pozitivistimin ve Fransız bilim ve siyaset öğretilerinin sözcülüğünü yapmışlardır. Daha sonra Ahmet Rıza, Comte’un kurduğu “Avrupa Birleşik Devletleri Komitesi”nin Osmanlı temsilciliğini de üstlenmiştir. Ahmet Rıza bizzat kendisinin çıkardığı *Meşveret* dergisinde, Osmanlı’da yeni bir nizam için “ordu”ya büyük bir görev düşeceğinin sürekli altını çizmiş ve ordu içinde pozitivist düşüncenin gelişmesi için ciddi bir uğraş vermiştir (Özlem, 2002: 458-459).

Yukarıda İslahat Fermanı’ndan sonra Yeni Osmanlı ve I. Meşrutiyet’ten daha sonra da adı zikredilmeye başlanan Jön Türk gibi terimler üzerinden tanımladığımız grupların, Tanzimat Fermanı’yla başlayıp, İslahat Fermanı’yla devam eden süreçte devletin durumuna ilişkin memnuniyetsizliklerini ortaya koyan aydın kesiminin, birbirlerinden dönemsel olarak ayrılmasının oldukça güç olduğu belirtilmektedir. Ancak yine de bu iki ayrı isimle ele alı-

nan siyasi topluluk ve grupların ortak konumu ve kuruluşu adına bu konuya olan ilgisinin sebebini açıklarken Şerif Mardin tarafından, “*Çabam 1860’larda kendilerince “Türkistan’ın erbab-ı şebabı (Fransa’da Jeune Turquie) olarak bilinen hareketin ana hatlarını ortaya çıkarmaktı. Kendilerine Türkçe yeni Osmanlılar adını veren bu grubun ortaya çıkışı 1865 yılıydı”* şeklinde açıklanmıştır (2006: 43).

Türkiye’ye pozitivist düşüncenin girişine zemin hazırlama noktasında ön plana çıkan şahsiyetler ve Yeni Osmanlılar üzerinde genelleştirilebilecek olunan hareketler, Jön Türkler üzerinden Osmanlı aydınının Batılı değerleri neredeyse büyük oranda kabulüyle birlikte, XX. yüzyıla girilirken ülkede hâkim unsur haline gelmişlerdir. Pozitivist düşüncenin Türkiye’ye girişi ve bir düşünce ekolü halini almasının siyasal ve toplumsal bazda tartışmasız ana mimarı da Jön Türkler tarafından kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak kabul edilmektedir. Bu bölümde adı ve fikirleri daha önce de birçok kez zikredilen Ahmet Rıza cemiyetin isminin, Comte’un vecizesi olan “*ordre et progrès* (düzen ve ilerleme ya da nizam ve terakki)” olmasını özellikle istemiştir. Bu isim, cemiyet kurulurken bazı tartışmalara neden olmuş ve “*ordre*” yerine “*union*” kelimesi kullanılarak, cemiyetin nihai ismi oluşturulmuştur. Cemiyetin 1895’te yayına başlayan ve neredeyse resmi yayın organı sayılan *Meşveret* de Osmanlı toplumunda pozitivist düşüncelerin yayılmasında büyük etkileri olmuş Türkçe ve Fransızca yayınlanan bir gazetedir (Korlaelçi, 2006: 215).

II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı’da Modern Siyasal ve Toplumsal Düşüncenin Gelişiminde Pozitivizmin Etkisi

Jön Türkler’in büyük kısmının siyasal anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti altında birleşmeleriyle birlikte, artık onların görüşleri de bu cemiyet üzerinden değerlendirilmiş ve onların görüşleri de bir süre sonra Osmanlı’nın son dönemini siyasal olarak şekillendirecek bir forma dönüşmüştür. Tarihsel süreçte İttihatçılar’ın Osmanlı devlet nizamı üzerindeki hâkimiyeti ele almaları kısa bir süreç içinde olmuştur. Bu süreç, İttihatçı askerlere bağlı “Hareket Ordusu”nun Selanik’ten İstanbul’a gelerek, II. Meşrutiyet’in (23 Temmuz 1908) ilanının üzerinden daha bir yıl geçmeden yaşanan 31 Mart Ayaklanması’nı bastırması (13 Nisan 1909) ve bu bağlamda Sultan Abdülhamit’i tahttan indirerek, iktidarı önce dönemin önde gelen devlet adamlarıyla bir süre, sonra da tamamen kendi ellerine almaları şeklindedir.

İttihatçılar, iktidara gelmelerinin hemen akabinde, bu sefer de onların iktidar anlayışlarına karşı olanların çıkması çok gecikmemiştir. Bu süreçte İt-

tihatçılar da kendilerinin bir zamanlar özgürlüğünü savundukları hür basın, muhalif grup ve partiler üzerinden ciddi eleştirilere muhatap olmuşlardır. Bu durum da ülke içinde, Osmanlı'nın yıkımına kadar sürecek bir düşünsel ve siyasal çatışma ortamını İttihatçılar'ın iktidarında bir gerçeklik olarak Türk toplumunun yaşaması gibi bir durumu doğurmuştur (Ülken, 1992: 159). Ancak özellikle II. Meşrutiyet öncesinde eğitim çevrelerinde ve özellikle tıbbiye öğrencileri arasında yayılan ve gelişen Batıcı fikirler, İttihatçılar'ın iktidarı döneminde gazeteler ve dergiler vasıtasıyla topluma yansıma imkânına büyük ölçüde kavuşmuştur. Bu bağlamda içlerinde sosyal Darwinizm, pozitivizm ve evrimci yaklaşımların da bulunduğu bazı düşünsel geleneklerin kamu alanına yayılmaya başlamış olduğu bilinmektedir (Doğan, 2012: 177-178).

II. Meşrutiyetle birlikte slogan haline gelen “özgürlüğün ilan edildiği” ön kabulü, bu bağlamda Türk fikir dünyası ve toplumu adına yeni bir tarih anlayışının kendi içinde geliştirmesine ve biçimlendirmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte birçok Batılı düşünce geleneğinin yanında özellikle pozitivizmin “tarihçilik” anlayışı Osmanlı düşün dünyasında kısa sürede özümsemiştir. II. Meşrutiyet aydınlarının, III. Cumhuriyet dönemi Fransa'sını ve Fransız düşünce adamlarını kendilerine örnek olarak almalarıyla birlikte, önemli sosyal bilimcileri olan, Durkheim (1858-1917), Gide (1869-1951) ve Seignobos (1854-1942) gibi şahsiyetlerin Türk düşün dünyası adına ana referans objeleri haline getirildiği görülmüştür (Toprak, 2006: 312-313). II. Meşrutiyet'in Osmanlı aydınının büyük kesimi için Fransız Devrimi gibi bir devrim olarak algılanışı da özellikle İttihatçılar'ın “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” sloganlarını propaganda olarak bu süreçte kullanmalarının önünü açmıştır. Bu dönemde benimsenen dini eğitim anlayışı, bu eğitimin kapsamının belirlenmesi ve bu bağlamda Osmanlı'daki dini referansların belli noktalarda ve düzeylerde uygarlık tarihinden ayrılması uygulamasına geçilmesi gibi bazı pratikler, İttihatçılar'dan sonra Cumhuriyet Türkiye'sinin de sürdürdüğü yöntemler haline gelecektir. Daha önce Osmanlı'da geleneksel İslam kaynakları baz alınarak Âdem Peygamber ile başlayan/başlatılan insanlık tarihi, şimdi Batılı uygarlık tarihi ile başlatılmış ve yavaş yavaş da Darwinist açıklamaların Osmanlı ve Türk sosyal bilimsel düşüncesinde yerini almaya başlamış olduğu görülmüştür. Zafer Toprak'a göre bu dönüşümdeki milat II. Meşrutiyet'tir. Zafer Toprak, II. Meşrutiyet ile birlikte tarih ders kitaplarından “mukaddes” olan silinmiş, bununla beraber “doğa tarihi” anlayışıyla insanın “evrimine” yönelik sınırlı bilgiler içeren süreli yayınların, kitapların ortaya çıkmaya başlamış olduğunu ifade etmektedir (2012: 356-358).

II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı ülkesinde yaşanan ve temelini uluslararası, iktisadi ve sosyal problemlerin oluşturduğu siyasi sorunlar, Batılı düşünce ekolleri üzerinden ayrıntılı olarak incelenmeye başlanmıştır. Özellikle ülkede etkili olan Batılı düşünceler bağlamında bir sanat ve edebiyat dergisi olarak II. Meşrutiyet'ten çok önce yayın hayatına başlayan *Servet-i Fünun* (1891) içinde, iktisat alanında Mehmet Cavit Bey'in (1875-1926) makaleleri, felsefe alanında Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey'in (1869-1949) yazıları ve toplumsal alanda da Ahmet Şuayip Bey'in (1876-1910) yazıları oldukça dikkat çekicidir. *Servet-i Fünun*'a II. Meşrutiyet döneminde de yazılarıyla birlikte genç kalemler olarak anılan, Sâti Bey (1884-1968), Baha Tevfik Bey (1884-1914) ve Bedîi Nuri Bey (1872-1913) gibi isimler eklenmiştir. Bu isimlerin de yazılarıyla birlikte, *Servet-i Fünun* içinde pozitivist görüş rehberliğinde Türk düşünce hayatını birçok yönden etkileyen tartışmalar gelişerek devam etmiş ve bu bağlamdaki düşünceler evrimcilik anlayışı üzerinden de siyasal ve toplumsal bazı tartışma alanlarına doğru genişlemiştir. Bu bağlamda özellikle Avrupa ile karşılaştırmalı bir şekilde, dinsel ve toplumsal yapı analizleri üzerinden modern devlet sistematiği çerçevesinde Osmanlı'daki siyasal gelişmelerin incelenmesine çalışıldığı görülmüştür (Ülken, 1992: 161-162).

Yukarıda genel çerçevesi çizilirken isimleri zikredilen ve *Servet-i Fünun* çevresinde fikirlerini geliştiren şahsiyetlerin bazılarının fikirlerine daha derinlemesine bakmak, Türk modernleşmesi adına pozitivistin siyasal ve toplumsal anlamdaki gelişimini anlayabilmek için önemli olabilir. Özellikle Ahmet Şuayip Bey, siyasal ve toplumsal bilim alanındaki evrimci bir bakış açısıyla öne sürdüğü değerlendirmeler dikkat çekicidir. Ahmet Şuayip Bey bir çok yönüyle pozitivistin ülkeye derli toplu tanıtım ilk yazarlardan olduğu kabul edilmektedir. Ancak Ahmet Şuayip'in diğer bir çok pozitivist düşün adamı gibi nakilcilikten öteye gidemediği belirtilmiştir (Korlaelçi, 2006: 220-221). Ahmet Şuayip Bey'in yine de görüşlerini, bir yaklaşım olarak, toplumsal yapının tarihsel dönemler içerisinde geçirdiği dönüşümlere bağlı olarak, farklı toplumlarda farklı kurumsallaşmalar olduğu ve bu kurumsallaşmanın evrim açısından araç olarak değil, amaç olarak değerlendirilebileceği şekilde ortaya koymuştur. O, kanun koyucuların toplumların ihtiyaçları doğrultusunda kanunlar getirebilmesini, ancak toplum yapısının kabul etmediği bir kanunu kimsenin getiremeyeceğini ifade ederek, toplumun bir karar ve onay mevkii konumunda olduğunu belirtmiştir. Ahmet Şuayip Bey, toplumsal bir devrimi, ancak başka bir yol kalmayacağına inanınca mümkün görmekte bu şartlar dışında evrimci bir değişimi onaylamıştır. Ahmet Şuayip'e göre, değişim kaçınılmaz bir doğa yasasıdır ve beraberinde değişimi de getirmesi

kaçınılmazdır (Kansu, 2006: 290-293). Bir diğer *Servet-i Fünun*'cu olan Bedî Nuri Bey ise düşüncelerinde toplum kabiliyetinin kökü ve evrim nedir sorularına cevap aramıştır. Bu noktada Bedî Nuri Bey yaptığı çalışmalarla, sosyal bilimler alanında pozitivist gelenek üzerinden önemli bilgileri Türk düşününe kazandırmasının yanı sıra onun yaptığı bazı sınıflamalar Türkiye'de sosyoloji ve sosyal bilimlere ait ilk bilimsel sınıflandırmalar olması açısından önemli olarak görülmüştür. Bedî Nuri Bey özellikle *Hikmet-i Tarih* adlı makalesinde, tarihsel olaylar ve toplumsal ilişkiler arasında bağlantılar aramıştır. Bedî Nuri Bey, daha sonraki çalışmalarında sosyolojik kuralları toplumsal yapılara tatbik etmeye çalışmış ve bu açıdan Arnavutlar arasında kan gütmeye âdetinin üzerine yaptığı incelemenin ilk defa tecrübe edilerek pratik alana girdiği çalışma olduğu görülmüştür (Ülken, 1992: 165-171). Son olarak *Servet-i Fünun* çevresinden Baha Tevfik Bey'in pozitivism ve evrimci düşünceler çerçevesinde ortaya koyduğu fikirlerden bahsetmek önemli olabilir. Baha Tevfik Bey, Darwinizm üzerinden biyolojik boyutta düşünsel olarak elde ettiği zihinsel gelişmeyi, sosyal bilimler noktasında en ileriye kadar götürme gayesi taşımıştır. Bazı yazarlara göre Baha Tevfik Bey, Lamarck-Darwin hattında çözüldüğüne inanılan Hegelci felsefenin boşluğunu dolduran diğer materyalist-biyolojist görüşlerle oluşturduğu düşüncelerini, metodik ve materyalist görüşlere uygun olarak yaygınlaştırmak amacı gütmüş olan Batılı düşünce gelenekleri noktasında önemli bir bilgi birikimine sahip bir şahsiyet olarak görülmüştür (Kahraman, 2002: 128).

Bu dönemde ön plana çıkan ve bu çalışmada daha önce de fikirlerinden bahsedilen Abdullah Cevdet ve Ahmet Rıza'nın, bizzat kendilerini pozitivist olarak nitelendirdikleri için görüşlerinin önemli olduğu belirtilebilir. Özellikle Abdullah Cevdet'in görüşlerini incelemek, bu noktada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel olarak siyasal fikirlerinin ulaşabileceği noktaların anlaşılması/anlaşılabilmesi noktasında yol gösterici olabilir. Abdullah Cevdet'in, Darwinci evrim teorisinin sistematik olarak Osmanlıya girmesine öncülük ettiği kabul edilmektedir. İlk kez "tekamül kanunları" olarak onun isimlendirdiği evrim kanunlarını, belli şekil şartlarına tabi kılarak, ülkede gündeme getirdiği bilinmektedir. Ancak Abdullah Cevdet'in, sadece Batı'da meydana gelen siyasal gelişmeler üzerinden eşitlik fikrini ve demokrasiye olan inancı pek paylaşmadığı görülmektedir. Ona göre, eşitliğin yayılmaya çalışıldığı bir toplum, gerek sosyalist gerekse liberal bir yapıda olsun, evrimsel mücadeleyi engellediği için gerilemeye sebep olacaktır. Mücadele sonrasında doğal ayıklanma düşüncesiyle birlikte, evrime uygun olanın hayatta kalacağı fikrini tam olarak destekleyen Abdullah Cevdet, siyasal ve toplumsal

noktada işgal altında olan bir uygarlığın, bir süre sonra yeni duruma uyum sağlayacağını, kendisini geliştireceğini ve işgal edene karşı galip gelebileceğini düşünmektedir (aktaran Doğan, 2012: 153-162). Abdullah Cevdet, düşüncelerinde görüleceği üzere topluma tamamen evrimci bir gözle bakmıştır. Mesela ona göre, ilkokullardaki akıllı ve çalışkan öğrencilerin kafa ebatları, cahil ve tembel öğrencilere göre daha büyüktür. Öğretmenler tarafından da bu durumun saptandığını ifade eden Abdullah Cevdet, bu duruma ek olarak, köylü ve şehirli çocuklar arasında da bu farkın görülmekte olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşlerinin Paris'teki okullarda yapılan çalışmalarla da desteklenmekte olduğunu belirten Abdullah Cevdet, zekayı ölçerken salt beynin ağırlığından çıkarım yapmanın doğru sonuç vermeyeceğini de iddia etmiş ve konuya ilişkin kendi de bazı yorumlar getirmiştir (Toprak, 2012: 302). Abdullah Cevdet biyolojik bağlamdaki evrimci görüşlerini, toplumsal düzen ve sürdürülmesi bağlamında da Guyot-Daubés (1850-1950) ve Charles Latourneau (1832-1902) gibi Fransız düşünce adamlarının görüşleriyle güçlendirmiştir. Onun bu düşünürlerin şekillendirdiği düşünceleriyle birlikte, toplumun yönetimi görevinin biyolojik üstünlüklere sahip bir dehalar grubunca (elitler) yapılmasını uygun bulduğunu beyan ettiği de bilinmektedir. Bu noktada eğitimin dehaları bulma, geliştirme amacı gütmesi ve kamunun da bu süreci denetlemesini gerekli görmekte olan Abdullah Cevdet'le ilgili olarak Kerem Ünüvar, toplumun düzenlenmesiyle noktasındaki görüşleri üzerinden, üst kademedekilerin cumhurun (toplumun) sesine kulak verir gibi yaparak, onları dinliyormuş gibi davranması gerektiğini düşünen bir şahsiyet olduğu tespitinde bulunmuştur (2006: 101-102). Bu görüşleri üzerinden değerlendirildiğinde de Abdullah Cevdet'in siyasal fikirlerinin teorik mahiyetini anlamak ve analiz edebilmek oldukça mümkün olabilmektedir.

Pozitivist görüş Jön Türkler'in hemen hepsini de belli boyutlarda etkilemiştir, ancak burada kişilerin faydalandıkları kaynak ve damarlar arasında bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı/Türk aydını, özellikle II. Meşrutiyet döneminde "bilimsellik" temeli üzerinden belli tavırlar benimseyerek, fikirler üretmeyi uygun görmüştür. Bu noktada II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı/Türk aydınının belirleyici tavırlarının, ruhban karşıtlığı, biyolojik maddecilik, otoritaryanizm, entelektüel seçkincilik, kitlelere duyulan güvensizlik ve genel olarak da milletlere ve toplumlara uygulanan sosyal Darwinizm'in genel kabulü şeklinde tezahür etmiştir. Bunların hepsinin birden pozitivist bir anlayışın genel bir tezahürü olduğu söylenebi-

lır. Bu bağlamda da bir II. Meşrutiyet aydın figürü olarak Ahmet Rıza'nın görüşlerinin oldukça ön plana çıktığı görülmektedir. Daha önce de bu çalışmada üzerinde durulan bir şahsiyet olan Ahmet Rıza, bazı farklı Fransız düşünce ekollerine aynı anda mensupken, onun temel amacının ise tabiat yanında tarih ve toplumu bilimsel gerekçelerle incelemek olduğu ifade edilmektedir. Mesela Ahmet Rıza'ya göre İslam, Hristiyanlık'tan daha rahat bir şekilde bilimsel ilerlemeyi kabul edebilir bir dindir. Bu noktada özellikle İslam'ın saf şeklinin benimsenmesinin önemli olduğunu vurgulayan Ahmet Rıza, bunun da pozitivist felsefe gereği düzeni yani toplumsal yapıdaki bir düzen için benimsenmesini mümkün kılacağını belirtmiştir. Ayrıca Ahmet Rıza'nın etkilendiği düşüncelerin genelde toplumu yönlendirme yönünde fikirler üreten düşünürler olduğu da bilinmektedir. Özellikle Ahmet Rıza'nın kitaplarını çevirirken etkilendiği ve tüm Jön Türk hareketini de ciddi bir şekilde etkilediği bilinen Fransız antropolog Gustave Le Bon'un (1841-1931) görüşleri dikkate değerdir. Le Bon, sanayileşme çağında bir toplumun rasyonel kararları kendisinin veremeyeceği ve yönlendirilmesi gereğini güçlü olarak savunan bir şahsiyettir ve bu şahsiyetin Osmanlı/Türk modernleşmesinin siyasal boyutunu belirleyenleri etkilemesi, Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal olarak geleceğinin şekillenmesi adına önemli bir ayrıntı olarak kabul edilebilir (Zürcher, 2002).

Ahmet Rıza'nın siyasal ve toplumsal bazda, pozitivist ve evrimci düşüncelerden bu kadar etkilenmesinin en önemli sebebinin ise Comte'un 1789 devrimi sonrası Fransız toplumu için yaptığı tahliller olduğu ifade edilmektedir. Ahmet Rıza Comte'un düşünceleri üzerinden bunu Osmanlı devleti için uygulamaya çalışmıştır. Bu noktada Fransız toplumunun yaşadığı kargaşa ve kaos'un sebebinin manevi boşluk olarak tespit etmiş olan Comte, entelektüel ve ahlaki bir önderlikle birlikte bu durumun aşılabileceğine inanmıştır. Comte böylece pozitivist bilim yoluyla düzen sağlamayı ve daha sonra ilerlemeye geçmeyi planlayan bir vizyon ortaya koymuştur. Bir düzen ile ilerlemeyi öngören bu tavır, Ahmet Rıza'da zaten siyasal ve toplumsal anlamda büyük bir bunalım içinde olan Osmanlı'nın devrimden ziyade istikrarlı bir düzen anlayışıyla ilerleyebileceği düşüncesini uyandırmıştır (Özden, 2006: 120-121).

Yukarıda ayrıntılı olarak görüşleri verilmeye çalışılan ve belli noktalarda da sosyal Darwinist düşünceleri nedeniyle de Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet'in, "emperyalizm" in bilincinde oldukları nettir. Bu şahsiyetler, emperyalizmi küresel vaziyetin bir yansıması olarak değerlendirmişler ve emperya-

lizmi sadece Türklere, Müslümanlara ya da Osmanlılara bir haksızlık olarak değil, dünyada tüm geri kalmış toplumların bir problemi olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet, sosyal Darwinist olmaları dolayısıyla belli noktalarda emperyalizmi haklı görmüşlerdir. Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet bu konuyla ilgili kendilerini eleştirenlere karşı, Avrupa kültürü ve düşüncesine tabi olmalarıyla birlikte, Osmanlı devleti ve toplumu adına küresel bir politika düşünmektense, modernleşme yoluyla tikel ve ulusal bir çözüm tasarlanması gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Kuyuş, 2002: 248).

Pozitivist bazı değerlendirmelere sahip olan ve daha sonraki süreçte Osmanlı düşünce ikliminde hâkim olacağı düşünülen/görülen II. Meşrutiyet döneminin baskın toplumsal ve siyasal bilim anlayışı, Türk düşününe üç önemli kavram ve bunlarla bağlantılı da üç akım kazandırmış olduğu ifade edilmektedir. Bunlar, “tesanüt (dayanışma)”, “halk” ve “millet” kavramları ile “tesanütçülük”, “halkçılık” ve “milliyetçilik” akımlarıdır. Bu kavram ve akımlar, Meşrutiyet aydını ve Cumhuriyet aydını arasında bağlantıyı kuran en önemli Batılı düşünsel yaklaşımlar olmuştur. Ziya Gökalp’in (1876-1924) burada oldukça ön plana çıkan figür olduğu görülmüştür. Ziya Gökalp’in buradaki rolü, Meşrutiyet aydını üzerinde Pozitivist ve modernleşme noktasında tartışmasız etkisi olan Durkheim üzerinde önemli çalışmalar yaparak, bu alanların Türk düşün hayatındaki Batılı düşüncenin şeklinin ve konumunun belirlenmesi olmuştur (Toprak, 2006: 311).

Sonuç

Türkiye’deki mevcut siyasal, sosyal ve düşünsel yapının önemli bir bölümü, kadim geçmişinin dinamiklerinden aldığı kültürel mirasının yanı sıra, son yüz elli-iki yüzyılda oluşmuş olan modern düşüncelere paralel olarak üretilen ideolojik yaklaşımlar/bakış açıları üzerinden şekillenmiştir. Osmanlı/Türk modernleşmesi, XVIII. ve XIX. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan düşünce yapılarından hareketle şekillenen düşünceler üzerinden ortaya çıkan zihinsel zenginlik, temelde ülkeyi kurtarma düşüncesi etrafında yoğunlaşmış, ancak kısa vadeli ortaya konan sorun algılamalarının sonucu olan kısır çözüm önerileri, ülkenin sorunlarının basit ve hızlıca aşılmasının zorluklarını en nihayetinde ortaya çıkarmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılın tamamında konjonktürel olarak Osmanlı’nın Batılı büyük güçlerce birçok konu üzerinden kısıtlanmasının yanı sıra, ülkedeki siyasal ve toplumsal iç gerilimlerin farklı düşünsel gelenekler üzerinden değerlendirilmesi de XX. yüzyıla girilirken Osmanlı/Türk aydını, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıların çözümünü tamamen Batı’da aramak gibi durumla karşı karşıya bırakmıştır.

Osmanlı'daki siyasal ve toplumsal iç gerilimlerin yanında, artık ülkenin kurtuluşunun dönemsel olarak farklı adlandırmalarla anılan grupların, farklı Batılı düşünsel anlayışlar üzerinden reçetelerini savundukları bir boyuta geçilmesi, Osmanlı/Türk modernleşmesi adına önemlidir. Bu noktada ciddi olarak fikir üretimi üzerinden ilk Osmanlı aydın grubu olarak kabul edildiği görülen Yeni Osmanlılar'ın, bugün de ülke gündemini meşgul eden birçok siyasal ve toplumsal konunun tartışılmasına zemin hazırlamış olduğu dikkate değer bir durumdur. Ancak Yeni Osmanlılar'ın da içinde olduğu Osmanlı/Türk aydınlarının büyük bölümünün, pozitivizmle birlikte Batılı bir çok modern düşünce geleneklerine zaman zaman koşulsuz itibar etmeleri ise daha çok bu çalışmada da üzerinde sık sık durulduğu gibi Devlet-i Aliyye için öne sürülen "kurtuluş" amaçlı reformlardan sonuç alınamayarak, artık ülkenin Batı karşısında "geri kaldığına" ya da "yenildiğine" yönelik anlayışın iyice zihinsel olarak kabulünün bir tezahürüdür. Artık tek kurtuluşun Batı medeniyetinin üstünlüğü üzerinden aranması gereğine ilişkin düşüncelerin, Yeni Osmanlılar'ın mirasçıları olan Jön Türkler ve tarihsel düzlemde de devamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir çok ileri gelenleri tarafından ideolojik ve psikolojik mahiyette olan kesin kabulüyle birlikte, modern Türk siyasal ve toplumsal düşüncelerin temellerinin bu bakış açıları üzerinden üretildiği/üretilmeye çalışıldığı yadsınılamaz bir vakıdır.

Bu çalışmada, giriş bölümünde de belirtildiği gibi, Osmanlı ve Türk modernleşmesini belirleyen siyasal ve toplumsal düşüncelerin tarihsel ve teorik kökenleriyle birlikte, bu dönemde siyasal ve ideolojik olarak döneme yön veren önemli şahsiyetler ve gruplar üzerine eserler kaleme alan çağdaş akademisyen, yazar ve düşün insanlarının görüşlerine başvurulmuştur. Bu bağlamda konu genel çerçevede değerlendirilmeye alındığında, Osmanlı modernleşmesinde pozitivizmin siyasal ve toplumsal düşünceler üzerindeki etkisine ilişkin, hem bilgiye hem de yorumlara dayalı çıkarımlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çıkarımlara göre, pozitivizm ve onun gibi Batılı düşünce geleneklerini, her ne kadar Batı dünyası tarafından bir değişim ve dönüşüm amacı güdülerek tüm dünya toplumlarına ihraç ettikleri bilirse de Osmanlı aydınının bu düşünce geleneklerini sorgulamadan ve pür şekilde içselleştirerek, ülkeye ve topluma tamamen ilk halleriyle sunduklarını ifade etmek mümkün görülmemektedir. Öyle ki Osmanlı/Türk aydınının, yaşadığı çağın gerçekleri dikkate alınmadan kendisine yönelik ifade edilen birçok menfi düşünce ve görüşe rağmen, Tanzimat sonrasında, Cumhuriyet'e kadar

olan dönemde, pozitivism ve onun tamamlayıcıları olarak görülen bilimselcilik, sosyal Darwinizm ile evrimcilik gibi fikirleri (bu fikirlerin ülkedeki temsilcileri olarak görülen ve nitelendirilen Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza ve *Servet-i Fünun* çevresindeki şahsiyetlerin de büyük bölümü dâhil olmak üzere), genel olarak yaşadıkları toplumun gerçeklerini göz önünde tutmaya çalışarak, önemli ölçüde kültürel ve ahlâki boyutta ortaya koydukları fikirleri genelde süzgeçten geçirir şekilde topluma ve düşün hayatına sunmaya çalıştıkları oldukça sıkça dile getirilen tespitlerden biridir. Özellikle bu şahsiyetlerin ortaya koymuş oldukları görüşlerinde ve ülkenin geleceği adına ürettikleri savlarda büyük oranda samimi oldukları konusunda da ciddi bir kafa karışıklığı bulunmadığı da ortaya çıkmaktadır. Ancak bu aydınların kafa yorulan konulara bakış, işleyiş ve Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal sorun alanlarının belirlenişleriyle birlikte, ele alınan fikirlerin pratiğe nasıl uygulanabileceğine ilişkin bir netlikten bahsetmek pek mümkün olamamaktadır. Çünkü özellikle II. Meşrutiyet dönemi aydınlarınca sürekli olarak ön plana çıkartılan fikirlerindeki “bilimsellik” iddiasından ziyade, bu kişilerin beslendikleri düşünsel gelenek çerçevesinde şahsi olarak inandıkları fikirler ve temennileri üzerinden yürütülen bir modernleşmenin/Batılılaşma anlayışının olduğu zaman zaman eleştirilen bir durum olduğu görülmüştür.

Yukarıdaki eleştirel anlayışlara muhatap olma bağlamında en bariz örneklerden biri bizzat kendisini pozitivist olarak nitelendiren Abdullah Cevdet'tir. Abdullah Cevdet, yaşadığı çağ adına dünyada bir tek medeniyet olduğunu savunmuştur ve bunun da Batı medeniyeti olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu nedenle de Osmanlı'daki ve Batı harici dünyadaki mevcut sorunlara, ancak bu medeniyetin bütünüyle kabul edilmesiyle çözüm bulunabilir. Abdullah Cevdet'in bu düşünceyi vaaz eden ifadeleri, görüldüğü kadarıyla oldukça samimi ve nettir. Ancak bazı yazarlara göre, bu bağlamda Abdullah Cevdet'in düşüncelerinin Türkiye toplumunun XX. yüzyıldaki reel politikasını yansıtacak ölçüde geliştiğini söylemek pek mümkün değildir. Çünkü şaşırtıcı bir şekilde Osmanlı/Türk modernleşmesinin mirasçısı olan Cumhuriyet uygulamalarını öngören bir proje olarak Abdullah Cevdet'in değil, yine önemli bir Meşrutiyet aydını olan Ziya Gökalp'in Cumhuriyetin ideoloğu olduğu gibi bir kabul, gözden kaçırılmaması gereken bir durumdur. Yani Osmanlı/Türk modernleşme süreci, Batılı düşünceler boyutunda Cumhuriyet'in ülkede “ulusçu” ve “vatanseverlik” söyleminin diğer tüm birikimlerin ötesinde kabul görmesi ve ayakta kalması gibi bir durumu ortaya çıkarmıştır (Çiğdem, 2002: 72). Bu kabul, Osmanlı/Türk modernleşme sürecinde yaşanan Batılılaşma anlayışının ülkedeki en önemli düşünsel teza-

hürlerinden biri olarak görülebilir.

Sonuç olarak günümüzde de genel olarak kabul edilen durum, modern Türkiye'nin inşasında pozitivism ve yukarıda adlarını zikrettiğimiz farklı kaynaklardan beslenen birçok Batılı düşünce geleneklerinin kullanıldığını/önemli işlevler gördüğünü yadsımanın pek mümkün olmadığıdır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal ve düşünsel kurucu babalarının, II. Meşrutiyet Dönemi'ni görmüş şahsiyetler olmaları da bu anlamda unutulmaması gereken bir gerçekliktir. Çünkü bu şahsiyetlerin, hangi düşünsel kaynaktan beslenmiş olurlarsa olsunlar, o dönem neredeyse modernleş(ebil)menin bir gereği olarak, tüm dünyada "bilimselciliğin" kutsanmış olmasının etkisi altında kalmaları ve pozitivism de dâhil, dönemin bir çok farklı Batılı fikir akımları üzerinden yeni bir toplum ve gelecek tasavvur etmeleri/etmiş olmaları doğal kabul edilebilecek gerekçeler olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynaklar

- Alexander, Jeffrey C.-Reed, Isaac (2016). "Pozitivism". Çev. Ahmet Kemal Bayram. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi II. Cilt (L-Z)*. Ed. Adam Kuper-Jessica Kuper. Ankara: Adres Yayınları. ss. 1116-1117.
- Bora, Tanıl (2002). "Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt III, "Modernleşme ve Batıcılık"*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 251-268.
- Comte-Sponville, André (2003). "Özdekçilik (Materyalizm)". Çev. Necmettin Kamil Sevil. *Siya-set Felsefesi Sözlüğü*. Ed. Philippe Raynaud-Stéphane Rials. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 647-654.
- Çaylak, Adem (2009). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de İktidar-Muhalefet İlişkileri". Ed. Adem Çaylak vd. *Türkiye'nin Politik Tarihi*. Ankara: Savaş Yayinevi. ss. 23-58.
- Çiğdem, Ahmet (2002). "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt III, "Modernleşme ve Batıcılık"*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 68-81.
- Doğan, Atıla (2012). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Güçlü, Abdülbâki vd. (2003). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Heper, Metin (2011). *Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından Türkiye'nin Siyasal Hayatı*. Çev. Kadriye Göksel. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kahraman, Hasan Bülent (2002). "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt III, "Modernleşme ve Batıcılık"*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 125-140.
- Kansu, Aykut (2006). "20. Yüzyıl Başlı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 277-295.
- Korlaelçi, Murtaza (2006). "Pozitivist Düşüncenin İthali". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt*

- I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi". Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 214-222.
- Köker, Levent (1998). *İki Farklı Siyaset*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Kuyaş, Ahmet (2002). "Yeni Osmanlılar'dan 1930'lara Anti-Emperyalist Düşünce". Çev. Özgür Gökmen. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt II "Kemalizm"*. Ed. Ahmet İnel. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 247-252.
- Mardin, Şerif (2006). "Yeni Osmanlı Düşüncesi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 42-53.
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Hakinhay-Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mutman, Mahmut (2002). "Şarkiyatçılık/Oryantalizm". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt III, "Modernleşme ve Batıcılık"*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 189-202.
- Onaran, Burak (2006). "Ahmet Mithat Efendi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 170-179.
- Ortaylı, İlber (2006). "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 37-41.
- Özden, Barış Alp (2006). "Ahmet Rıza". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 120-123.
- Özlem, Doğan (2002). "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt III, "Modernleşme ve Batıcılık"*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 452-464.
- Ruby, Christian (2012). *Siyaset Felsefesine Giriş*. Çev. Aziz Ufuk Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Swingewood, Alan (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Toprak, Zafer (2006). "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 310-327.
- Toprak, Zafer (2012). *Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Troper, Michel (2003). "Tüzel Olguculuk". Çev. Necmettin Kamil Sevil. *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. Ed. Philippe Raynaud-Stéphane Rials. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 922-927.
- Türköne, Mümtaz'er (1995). *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ural, Şafak (1986). *Pozitivist Felsefe*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ülken, Hilmi Ziya (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ünüvar, Kerem (2006). "Abdullah Cevdet". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I "Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi"*. Ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 98-116.
- Zürcher, Erik Jan (2002). "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları". Çev. Özgür Gökmen. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt II "Kemalizm"*. Ed. Ahmet İnel. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 44-55.